

У ГЛИБ ВІКІВ

Сергій Конча

•

СІВЕРСЬКИЙ ПОХІД ІЛЛІ МУРОМЦЯ

На основі вивчення різних варіантів билини «Перша поїздка Іллі Муромця» та співвіднесення її свідчень з археологічними даними пропонується реконструкція історико-географічного підґрунтя билини.

Серед епічної спадщини Давньої Русі, яка дійшла до нас у вигляді билин, особливе місце належить билині «Перша поїздка Іллі Муромця», відомої також під назвою «Ілля Муромець і Соловей Розбійник». Билина відбиває момент перетворення нікому невідомого тридцятирічного мешканця провінції на одного з найславетніших героїв Русі. Саме завдяки зображеним билиною перемогам, Ілля долучається до кола богатирів князя Володимира, які, згідно з епічним уявленням, становлять і міць, і славу, і саму сутність Києво-Руської держави. «Перша поїздка Іллі» дійшла до нас більш ніж у ста варіантах записів, будучи добре відомою практично в усіх районах збереження билинного епосу¹. Крім того, в десятках казок, створених за мотивами билинних сюжетів і зафіксованих по всій території розселення східнослов'янських народів², центральне місце теж відводиться темі перемоги Іллі над Солов'єм. Тому не буде перебільшенням сказати, що за популярністю в народі цей сюжет значно перевищував інші сюжети і мотиви билинного епосу.

Згідно з билинною розповіддю, богатир Ілля виїжджає з рідного Мурому до Києва. Дорогою він звільняє від ворожої облоги руське місто, що ним, як правило, виступає Чернігів, а також бере в полон напівлюдину-напівчудовисько Солов'я Розбійника (Солов'я Рохманого), що, засівши біля дороги *на дубах*, вбивав подорожніх свистом. Ілля збиває Солов'я стрілою з дерева і привозить у Київ на показ, чим викликає захоплення князя Володимира і всіх киян.

Хоча в народній пам'яті Ілля закарбувався саме як переможець Розбійника, але фактично першим його подвигом є звільнення Чернігова: усі кращі зразки билини неодмінно засвідчують цей епізод. У той же час мотив звільнення Чернігова Іллею ніколи не зустрічається ані як окремий сюжет, ані у поєднанні з іншими мотивами, будучи пов'язаним неодмінно з перемогою над Солов'єм. Останнє завжди слугувало для билинознавців точною вказівкою на те, що мотив «битви під Черніговом» і мотив перемоги над Солов'єм від початку становили органічну єдність, хоча сутність її залишається неясною.

Питання про зв'язок теми звільнення Чернігова з темою бою з Солов'єм, а також питання про географічну прив'язку останньої є складовими завдання історичної «розшифровки» (історичної інтерпретації) цього неординарного на тлі билинної традиції епічного сюжету. Попри те, що вдало поясненими, з точки зору відповідності тим чи іншим історичним фактам і подіям, можуть вважатися на сьогодні десятки билинних сюжетів та окремих епізодів³, переконливого історичного трактування билини «Ілля і Соловей» не було ще запропоновано⁴.

Завдання пошуку витоків билини ускладнюється, зокрема, тим, що звільненим Іллею містом далеко не завжди виявляється Чернігів. У найбільш ранніх записях сюжету, що датуються початком XVIII ст. (і, на думку деяких дослідників, сягають писемного прототипу XVII ст.), в цій ролі виступає *Себезж* (Себезин, Себеский град) (БЗП, с. 79 - 104). В одному з ранніх записів власне билини (епічної пісні, проспіваної безпосередньо збирачу) з м. Шенкурськ Архангельської губернії, звільнене місто зветься *Кидиш* (Киреевский, с.79, 82), ту саму назву (*Кидош*) знаходимо у варіанті, записаному на Алтаї (Гуляев, №1). Кидош-Кидиш, імовірно, відповідає назві *Кинешма*, що виступає в ряді переказів того ж сюжету, записаних у XVIII ст. – на початку XIX ст. (БЗП, с. 107 – 109, 247; Киреевский, Прилож., с. XXXIII).

У Поонежжі та в деяких інших районах Півночі збирачі билин, починаючи з П.Рибникова та А.Гільфердинга, нерідко в ролі звільненого міста відмічали *Бекетов* (Быкетовец, Бекешов) (Рыбн., № 117, Гильф., № 56, СРФБ, I, № 62, прил., VII, № 1 та ін.) або *Бежегов* (Рыбн., № 140). На узбережжі Білого моря Ілля звільняв *Чиженець* (Марков, № 68, 107 та ін.), а в Пудозькому краї – *Смолягин* (БПК, № 53, 62, Рыбн., № 128 та ін.).

Не можна сказати, що подібні метаморфози є чимось незвичайним для билинної традиції. Так, наприклад, герой одноіменної билини Ставр Гоудинович, за одними варіантами, прибуває до Києва з Чернігова, згідно з іншими – з Новгороду або з Литви. Рідним містом багатиря Михайла Козарина називається то Галич, то Чернігів, то загадковий Карамішев або Коромислов (= Перемишль?). Тому нічого несподіваного і незвичайного дослідники билин не бачили в тому, що назва звільненого Іллею міста постійно варіює.

Проте слід відзначити, що згадані випадки взаємозаміни назв міст і країн в билинних сюжетах обмежуються переважно тим набором, який постійно фігурує в билинах, а саме: Київ, Чернігів, Царгород, Новгород, Муром, Ростов, Галич, Рязань, Казань, Ляхов, Шахов, Кряков, Леденець, Волинець, Москва, Литва, Орда та д. ін. Ані Себезж, ані Кидош, ані Кинешма, ані загадкові Бекетов з Чиженцем в інших билинах практично ніколи не згадуються. Більше того, як неважко бачити, згадані населені пункти не належать до кола дуже відомих, а частина з них (Бекетов, Бежегов, Чиженець) більше ніде не фігурують взагалі.

Назву «Смолягин» зазвичай вважають варіантом назви «Смоленськ», але Смоленськ, хоч і зрідка, але згадується в билинах під знайомою усім назвою – той же Муромець свій важкий шлях прокладає «через тые грязи смоленские». Смоленськ, імовірно, фігурує в билинах також як *Смоленець*, але немає явних випадків відображення його як *Смолягин*.

Постає, отже, запитання: чому саме такий набір назв виступає як альтернативна назва звільненого Іллею міста?

Найбільшого поширення набуло пояснення, запропоноване свого часу провідним представником історичної школи в билинознавстві Всеволодом Міллером⁵. На його думку, Себезж – невеличке містечко на півдні Псковської землі, увійшло до билини про звиятиги молодого Іллі Муромця тому, що упродовж XV – XVI ст. воно часто опинялося в епіцентрі військових дій. Особливо мав запам'ятатися випадок, коли взимку 1536 року велике польсько-литовське військо несподівано для усіх було розбите порівняно незначними силами себезжців і московитян. Місцеві жителі схильні були пояснювати цю перемогу допомогою небесних заступників, і саме пам'ять про це чудо, вважав В.Міллер, підштовхнула билинників XVI – XVII ст. до заміни підзабутого Чернігова на Себезж. Пізніше Себезж за співзвуччям засоціювався з Кидошем, себто *Китежем* з «Повісті про невидимий град Китеж»⁶, а остання у свою чергу притягнула назву Кинешми. Назву «Бекетов» В. Міллер вважав за варіант «Беже-гов», яку теж пов'язував із «Се-безж».

Пояснення В.Міллера задовольнили, звичайно ж, далеко не всіх. Для більшості дослідників, звільнення міста героєм так само, як і його перемога над

фантастичною істотою, наділеною надзвичайною руйнівною силою, є символічними актами, універсальними в героїчній епіці⁷. Те, що в більшості варіантів билини звільненим містом опиняється Чернігів, пояснювали особливою роллю цього міста в билинному епосі, яке виступає фактично другим після Києва центром Русі і згадується не менш ніж у половині сюжетів. Постійні коливання у визначенні виконавцями назви міста можуть свідчити про те, що будь-які певні географічні та історичні прив'язки були непринципові для співців, важливо було передати здатність героя до самопожертви, а разом і підкреслити ефективність наданої йому космічно-нездоланної сили.

Проте подальше розгортання подій в билині змушує з обережністю поставитися до такого, здавалося б, вельми раціонального пояснення. Популярні видання, літературні перекази билин, як правило, редукують виклад між перемогою Іллі над Солов'єм і його прибуттям до Києва, але низка автентичних записів билини засвідчує у цьому проміжку чимало цікавого.

Збивши Солов'я стрілою з дерева, Ілля приковує його до сідла і, їдучи далі, найжджає на «поселення солов'їне»: в різних варіантах це великий терем, дім, село, двір «на семи верстах» (двір буває оточений *булатним тином*, на кожній «тининці» стирчать богатирські голови). У поселенні мешкають стара Солов'їха з доньками і зятями (рідше – з синами). Родичі Солов'я збираються напасти на Іллю, озброївшись списками і рогаatinaми, але Соловей застерігає їх від цього. Тоді Солов'їне сімейство починає благодати богатира, аби віддав їм «*батюшку родимого*». В низці варіантів Ілля Муромець обіцяє це зробити після того, як «золота казна» (скарб, яким володіє Соловей) буде доправлена до Києва. У подальшому Ілля обманує Солов'ят – прикотивши «теліги ординські» зі сріблом-золотом до Києва, ті знаходять батечка або вже мертвим, або навіки посадженим у «*погреб*». В іншій групі варіантів про скарби не йдеться: Ілля, під'їхавши до Солов'їної оселі, начебто приймає запрошення на гостини, але незадоволений неввічливим поведженням Солов'ят вбиває усіх і (в окремих варіантах) спалює оселю.

Перед нами таким чином розгортається картина, яка була, вочевидь, достатньо типовою для доби Київської Русі: ми бачимо злам спротиву родової громади, накладення данини (пор. в літописанні під 984 роком: «*і возять повоз [на Київ] і до цього дня*»), фізичне винищення непокірних, вбивство заручників, спалення поселень. Важко назвати ці доволі реалістичні замальовки билини набором символів, що покликані звеличити образ епічного персонажа.

Якщо не відривати сцену сутички з Солов'єм від подальшого розгортання сюжету, загадковий образ Солов'я на дереві стає значно зрозумілішим. До його витлумачення досить близько підійшов свого часу О.Потебня, який вказав на випадки влаштовування засідок, пунктів спостереження, пікетів на деревах у козаків, кавказьких народів тощо⁸. З викладу билини також цілком очевидно (і тут цілком правий В.Я.Пропш), що Соловей, хоч і Розбійник за прізвиськом, але не схожий на злодія, адже він не пропускає «ні кінного, ні пішого», вбиваючи усіх свистом, через що прямоїжджою колись дорогою ніхто не їздить тридцять років. Зрозуміло, що справжній розбійник-подорожник не був би зацікавлений у перериванні трафіку. Отже, Соловей не грабує на дорозі, він *охороняє* її. З огляду на сказане вище, не виключено, що охороняє він саме підходить до того поселення, де живе його родина і де лежить його «золота казна».

У зв'язку з образом дивовижного, вражаючого свистом чудовиська на дереві давно було звернуто увагу на не менш дивний образ у «Слові про Ігорів похід»: «**Дивъ кличеть *врѣху древа* велить послушати земли незнами **Вльзе и по морию и по Сулю, и Сурожу, и Корсуню, и тебе Тьмотороканьський бльванъ****». При всій неясності образу міфічного «*дива*», цей загадковий персонаж виконує цілком зрозумілу функцію - він попереджає степових мешканців, про те, що «**Игорь къ Дону вои ведеть**», що має наслідки очікувані - «**А половци неготовами дорогами побегоша къ Дону...**» - і, зрештою, фатальні для воїв Ігоря. «Слово...», таким чином, за допомогою алегоричних, але цілком впізнаваних образів, зображує

прикметне і, очевидно, доволі характерне для порубіжних зон тих часів явище – систему спостережувальних пунктів і пікетів, завданням яких, зокрема, було оповіщення про пересування ворожих сил. Цілком очевидно, що високі дерева з густо порослими верхівками були зручними об'єктами для влаштування таких пунктів, а *свист*, що є невід'ємною ознакою Солов'я, був одним із засобів передачі інформації.

Широко відомі варіанти билини зображують пригоду Іллі під Черніговом, наїзд на Солов'я, потім на Солов'їне поселення як смужку випадкових (майже випадкових) подій. Проте є й варіанти, які зазначають, що Ілля вирушає у свою поїздку саме для того, аби «упіймати» Солов'я й очистити дорогу. Рукописна (т. зв. *Себезька*) версія билини XVIII ст. ще більше уточнює ситуацію: збивши Солов'я з дерева, Ілля збирається *«вынять у него сердце ретивое»*, Соловей, каючись, благає про помилування, тоді Ілля каже: *«Скажи мне, где твоя золотая казна лежит?»* (БЗП, с. 80 і далі). Саме за «казною» Ілля їде далі й здобуває її у вищевказаний спосіб. Сумнівно, що цей поворот, який мало не перетворює самого Ілля на розбійника, міг бути домислений укладачами і переписниками XVII - XVIII ст., скоріше навпаки – його унікали пізніші розповідачі, прагнучи показати безкорисливість Іллі: так, у ряді варіантів Ілля гордо відмовляється від скарбів, що їх йому настирливо пропонують Солов'ята. Отже, маємо підстави вважати, що перед нами слід давнішої версії, де пригода з Солов'їним сімейством зображалась як задалегідь спланована акція.

Не менш цікавою є відповідь Солов'я, наведена в тій же версії: *«Моя, государь, золотая казна лежит в моих сёлах Кутузовых...»*. Подальший виклад унаочнює, що поселення, яке в більшості версій зветься просто «Солов'їним», в цій версії має назву «Кутузове». В. Міллер знайшов у Подесенні кілька сіл з подібною назвою, але, оскільки про їхню давність не можна сказати нічого певного, значно цікавішим для нас є саме значення назви.

Якщо відволіктися від імовірності пояснення «Кутузових сел», як вказання на маєтності відомого з XVII ст. роду Кутузових (що виглядало б абсолютно недоречним для даного контексту), цю назву можна зіставити із застар. рос. *кутузка* «місце ув'язнення», «тюрма», *кутуз* «вузлик» («валізка»), «речі у вузлику». Джерелом цих слів виступає загальнотюркське *kut- / *gut- «охороняти», «зберігати», що особливо очевидно з огляду на засвідчені середньовічними уйгурськими текстами форми *kudas* «берегти», «охороняти», *kudazil* «той, кого охороняють», *kudasci* «сторож» тощо⁹. Отже, «кутузові села» нашої билини – це «села, що оберігаються», або ж «прихисток», «схованка», що цілком відповідає змісту розповіді.

Опускаючи філологічні деталі, можна також висловити припущення, що згаданий вище *Кидош*, який замінює Чернігів у деяких версіях билини, є іншою фонетичною формою того ж *Кутуз*(-ова села), сягаючи тюркської форми типу *kudas-*. Останнє може бути підтвержене тим, що назва «Кидош»-«Кидиш» виступає також як варіант назви *Китежа* – невидимого града, що, згідно з агіографічною легендою, виступає як *«сокровенная обитель»*¹⁰.

На те, що назва «Кидош», «Кидиш» (подекуди змінена на «Кинешма») не просто витіснила в ряді варіантів Чернігів, а первинно існувала поряд із ним, може вказувати наведений В.І.Далем переказ, згідно з яким Ілля послідовно звільнює від ворогів спочатку Кинешму, а потім Чернігів. Кинешма до того ж населяється в цьому переказі *«кумирниками»*, які під враженням подвигу Іллі навертаються у християнство (Киреевский, Прилож., с. XXXIII).

Таким чином, у давніших версіях билини назва «Кидош» («Кинешма»), імовірно, стосувалася саме місця, що його охороняв Соловей, а пізніше в окремих варіантах замінила собою назву звільненого Іллею Чернігова.

Оскільки виглядає очевидним, що назви Кидоша (= «Кутузова села») і Чернігова колись співіснували, можна теж припустити, що й інші загадкові назви, *невідомі в інших билинах*, не випадково замінили собою Чернігів, а від початку

згадувалися в даному сюжеті. Інші билини засвідчують чимало прикладів скорочення і спрощення первинно розлогішої географічної номенклатури (пор. різні варіанти билин про Вольгу, Чурилу, Солов'я Будимировича тощо). У низці варіантів «Першої поїздки» знаходимо сліди співіснування вищенаведених назв: поряд згадані Смолягин і Чернігів (БПК, № 62), Чернигород (= Чернігів) і Чиженець (Марков, № 68), Бекешов (= Бекетов?) і Чернігів(ська річка) (Гильф., № 56).

Відзначимо також, що деякі варіанти можуть містити певну вказівку на те, що події, зображені билиною, стосувалися не північних Себежа, Кинешми, Смоленська, а саме Чернігово-Сіверської землі. Такою вказівкою може бути згадка рукописною версією «*сибірського царя*», що править у місті Себез, а також «*Сибірського царства*», що його хочуть захопити вороги і половину якого сибірський цар потім готовий віддати Іллі Муромцю. Зазвичай появу слова «сибірський» пояснюють переробкою з «себезький», однак усі (більше десяти) варіанти цієї версії билини незмінно дають форми «сибірський цар», «сибірське царство» і жодного разу «себезький цар». Інша рукописна версія XVIII ст., називаючи звільненим містом Чернігів, правителем у ньому призначає «*киберського князя*»: «*И встречают [Илью] из города Чернигова граждане с честью. Идет сам князь киберски и воеводы черниговскии, принимают доброва молодца...*» (БЗП, с. 116 та ін.). Нарешті в згаданій вище шенкурській билині зі збірки П.Киреевського (де звільненим містом опиняється Кидиш) теж знаходимо вказівку на те, що пригода з Солов'єм сталася в якихось *Сибірських землях (українах)* (Киреевский, I, с. 78 - 81):

У Ильи конь бежит, как сокол летит,
Реки, озёра промеж ног берёт,
Хвостом поля да укрываются...

Илья на золото, серебро не заритсе,
Он вперёд едет под востоцную сторону
Во Сибирскии да во украини.

Ці «Сибірські України» розташовані дивовижно близько до Києва: варто Іллі перебратися через велику річку (в даному варіанті вона зветься Дунай, в інших – Смородина, Непра-река, *Днепр-река* (Гуляев, № 1), Пучай-река), і він уже опиняється «*во гради во Києви, у ласкова князя Владимира*». Додамо до цього, що в цілому в билинній традиції Сибір (як такий) згадується дуже рідко.

Сукупність даних: близькість «сибірського царства» і «сибірських україн» до Києва, «киберський» (теж, очевидно, із «*сибірський*»?) князь у Чернігові, найкраща засвідченість Чернігова як звільненого Іллею міста дозволяє зробити висновок, що «Сибірський» – це видозміна «*Сіверський*» давніших версій (термін «Сівер(щина)» був поширений ще у XV - XVI ст., але упродовж XVII ст. виходив з ужитку). Маємо, отже, підстави говорити про те, що билина відбиває час, коли назва «Сіверська земля» («Сіверське князівство») не лише була актуальною, а й мала свого власного правителя, поданого в билині як цар або князь (в низці інших варіантів в даному епізоді фігурує *Чернігівський князь*: Гильф., № 3 та ін.).

Втім, співвідношення «Себез-град» і «сибірський цар», що править у ньому, дозволяє припустити ще одну можливість.

Археологічні дослідження Чернігівської землі виявили велике давньоруське поселення (понад 12 га) і чималий могильник (близько 100 курганів) поблизу села *Сибереж* приблизно за 20 км на північний захід від Чернігова¹¹. За даними, які наводять О.В.Шекун та О.М.Веремейчик, поселення існувало вже з IX століття, його розміри найбільші серед поселень, які виникли тут у IX – X ст. (середні розміри більшості поселень регіону 4 – 5 га, більшість могильників нараховує від 2 до 20 курганів). Є також підстави вважати, що біля Сибережа існувало й давньоруське городище, тобто давній Сибереж (Себереж) міг вважатися містом («градом»).

Щоправда, назва «Сибереж» засвідчена тільки починаючи з XVI ст. (1527 рік: *Свибрижа*¹², 1645 рік: *Себереж*¹³). Але маємо узяти до уваги, що назви більшості

давньоруських поселень (у т. ч. городищ), виявлених розкопками, не згадані в літописанні. З іншого боку, широко відомо, що понад 70 відсотків назв Лівобережжя Дніпра, відомих з літописних джерел, дожили до нашого часу, відносно незначно змінившись. З огляду на ці факти, є імовірним, що Сибереж був відомий під цією назвою вже від часу виникнення у IX столітті.

Можливо, назва Сибережа відобразилася в билинному епосі не лише як «Себез» рукописної версії билини про Іллю Муромця. В одному з печорських текстів в переліку видатних богатирів значиться *Кузенко Сибирчаженин*¹⁴, що йому, імовірно, відповідає *Кузьма Семерчанинов* однієї билини з Поонежжя¹⁵. Ця остання билина розвиває сюжет про бій Іллі з невідомим (позашлюбним) сином. Мати ж позашлюбного сина Іллі, згідно з низкою варіантів, зветься «девица

Мал.1 «Сильний, хоробрий богатир Ілля Муромець». Малюнок XVIII ст., що зображує перемогу Іллі Муромця над Солов'єм Розбійником

Сиверьянична» (Гильф., № 233), «*Сиверьяночка*» (Гильф., № 246), що знову ж відносить нас до Сіверської землі, на північно-західній окраїні якої розташовується Сибереж.

В археологічній топоніміці Чернігівської землі знаходиться паралель і для назви *Смолягина*, що також виступає звільненим містом у низці варіантів. Приблизно на 20 км західніше Сибережа і на 8 км східніше Любеча лежить археологічний комплекс Смолигівка¹⁶. Селище й могильник поблизу Смолигівки мають скромніші розміри, ніж Сиберезькі (на могильнику виявлено усього 15 курганів), тому, можливо, зовсім не випадково звільнене Іллею Муромцем поселення деінде звалось *село Смолягино* (БПК, № 62).

На продовження наших топонімічних зіставлень може вказати село Безиків північніше Чернігова й Сибережа (пор. *Бежегов* билинних варіантів), неподалік якого (біля сусіднього с. Бурівка) виявлені давньоруські пам'ятки.

Натомість не має очевидних паралелей в топоніміці Чернігівщини назва *города Бекетова*, але, як і у випадку з Кутузовим-Кидошем, показовою може бути її етимологія. Провідний тюрколог Н.А. Баскаков, досліджуючи витоки прізвища *Бекетов*, зіставляє їх з казахським *bekit* «укріпляти», «скріплювати», «зачиняти»¹⁷. Можливо, тюркізмом слід вважати і застаріле російське *бекет* «сторожовий загін», «караул»¹⁸. Значення назви у такому разі якнайкраще збіглося б з визначеною вище функцією «застави солов'їної».

Для наших висновків вельми показовим є той факт, що Смолигівка і Сибереж є важливими пунктами вздовж тракту Любеч – Чернігів, що у певний період був, очевидно, не менш важливим, ніж шлях Київ – Чернігів, як про те засвідчують клади арабських монет IX – X ст., знайдені в цьому регіоні, а також високий рівень його заселеності¹⁹. Згідно з дослідженнями В.П.Коваленка і О.В.Шекуна, у X – XI ст. існувала й водна - річково-озерна магістраль, яка з'єднувала район Любеча (Подніпров'я) з Десною трохи нижче Чернігова²⁰.

Отже, ймовірно, саме у зв'язку з якимись подіями на широко відомій *прямоїжджій дорозі* між Любечем і Черніговом до билини потрапили Смолигівка (= Смолягин) і Сибереж (= Себеж) і, врешті-решт, сам Чернігів як кінцевий пункт шляху і центр князівства.

Може виникнути, однак, запитання: до чого тут шлях Любеч – Чернігів і села біля нього, якщо в билині йдеться про дорогу з Мурому на Київ, якою Ілля мав їхати, анітрохи не відхиляючись від обраного напрямку?

У цьому зв'язку варто згадати, що найраніші згадки про билинного Іллю називають його не «Муромець», а *Муравленин* (1574 р.), *Моровлин* (1594 р.), *Муровец* (1791 р.). У ряді районів поширення билинного епосу (на Мезені, Печорі, в Сибіру, на Дону), а також у казках та переказах, записаних в Білорусі, Україні, Фінляндії, засвідчені форми *Муравець*, *Муравиц*, *Мурович*, місцем виїзду Іллі деякі варіанти називають *город Моров* або *Муров*²¹.

З огляду на ці факти свого часу точилися дискусії з приводу первинності форми прізвиська билинного Іллі, а відповідно, й імовірного місця його народження і (або) виїзду у «першу поїздку». Певної популярності набуло припущення В.Каллаша, згідно з яким рідним містом Іллі міг бути *Морівськ (д.-рус. Моровескь)*, що розташовується на Десні, якраз посередині між Києвом і Черніговом. Опоненти, однак, слушно зауважували, що якби місцем виїзду героя на перші подвиги був Морівськ, то він не міг би їхати на Київ через Чернігів. Не менш дивним виглядав би у цьому випадку точний збіг місця виїзду Іллі з розташуванням «застави солов'їної» (між Києвом і Черніговом).

Вельми цікавою у даному контексті стає та обставина, що складовою реконструйованого В.Коваленком та О.Шекуном водного шляху між Любечем та Черніговом була невеличка *річка Муравля*, що впадає до озера Болгач неподалік Любеча²². Річка становить, власне, початковий етап цього шляху (більша частина якого припадала на р. Білоус, притоку Десни). Імовірно, за назвою річки могло бути назване і якесь з давньоруських поселень, що їх кілька виявлено в окрузі. Припускати це дозволяють згадки джерелами XVI – початку XVII ст. *Моравельської землі* (волості), що лежала безпосередньо на північний схід від Любеча²³ і, вочевидь, отримала свою назву або від річки Муравлі, або від (зниклого у XIII – XIV ст.) поселення, у свою чергу названого за іменем ріки.

Отже, якщо невідомий нам полководець, який запам'ятався в епосі як *Муравець-Муравленин*, вів своє військо на Чернігів, маючи по дорозі сутички з ворогом під Смолигівкою («Смолягиним») і Сибережем («Себежем»), дуже імовірно, що відправним пунктом (а може, й базою) його походу був район р. Муравлі, котрий відповідає початку шляху Любеч - Чернігів. Могло бути й так, що р. Муравля запам'яталася якраз тим, що біля неї й сталася та перемога, про яку говорить билина і після якої були зайняті (звільнені) навколишні села (Смолигівка тощо) і *гради* Сибереж та Чернігів. Закарбувавшись в епічній пам'яті як відправний пункт «першої поїздки Іллі» *Муравля (Муравль?)*, згодом була осмислена і як місце народження улюбленого героя²⁴.

Ще пізніше, коли епічна традиція перемістилася на північ, а назви *Мурав(ля)* і *Муравець* остаточно перестали про щось нагадувати, вони були переосмислені як *Муром* і *Муромець*. Про звільнення Чернігова Іллею билина, однак, твердо пам'ятала, і тому російські паломники, які у XVII – XVIII ст. ходили *через Чернігів* на поклоніння Печерським святиням (серед яких значилися й мощі нібито похованого там Муромця), упевнювалися в думці, що саме цією «дорожкою примоезжею» їхав з Мурому до Києва і богатир Ілля.

Але чому тоді «застиава солов'їна» розташовується між Києвом і Черніговом? Імовірно, ті, вочевидь, ворожі Києву сили, які тримали під контролем Чернігів, старались убезпечити себе від ударів київських дружин, у зв'язку з чим на найкоротшому шляху між Києвом і Черніговом уздовж Десни була організована система спостережувальних пунктів і сторожових заслонів (*бекетів?*), яка й відобразилася в епосі як нездоланна «застиава Солов'я Розбійника». Удар, однак, був несподівано нанесений з району Любеча (Муравлі) в обхід згаданих сторожових залог. У результаті основні сили ворога не змогли організувати належний спротив і, ймовірно, були розбиті по частинах (битва під Черніговом - Себежем). Після цього були легко ліквідовані (і частково узяті в полон) сторожові залоги у пониззі Десни. В ході кампанії, вочевидь, не обійшлося і без заглиблення у віддаленіші частини Чернігівської (Сіверської) землі – «*во украины, во Сибирские*», осмислені епосом як наїзд богатиря Іллі на «поселення солов'їні».

Коли ж стався цей похід і була здобута перемога, про яку вже близько 900 років зберігається народна пам'ять? Хто і над ким її одержав?

На ці запитання відповідь може дати лише комплексне дослідження усього циклу билин про Іллю Муромця²⁵.

Скорочення:

БЗП: Былины в записях и пересказах XVII – XVIII веков. Изд. подг. А.М.Астахова, В.В.Митрофанова, М.О.Скрипиль. – М., 1960.

БПК: Былины Пудожского края. Сост. Г.Н.Парилова, А.Д.Соймонов. – Петрозаводск, 1941. Гильф.: Онежские былины, записанные А.Ф.Гильфердингом летом 1871 г. - ТТ. I - III. - СПб., 1894 – 1900.

Гуляев: Былины и исторические песни из Южной Сибири. – Новосибир., 1939.

Киреевский: Песни, собранные П.В.Киреевским. – Т. 1. – М., 1860.

Марков: Беломорские былины, записанные А.В.Марковым. – М., 1901.

Рыбн.: Песни, собранные П.Н.Рыбниковым. – ТТ. 1 – 2. – Петрозаводск., 1989 – 1990 (3-е изд.)

СРФБ: Свод русского фольклора. Былины в 25 томах. Под. ред. А.А. Горелова. – ТТ. 1 - 5. – СПб. – М., 2001 – 2006.

Примітки, джерела та література:

1. Найбільш повний їх перелік: *Азбелев С.Н.* Историзм былин и специфика фольклора. – Л., 1982. – С. 279 – 280.

2. І не лише слов'янських: *Миллер В.Ф.* Очерки истории русской народной словесности. – Т. I. - М., 1897. – С. 370 – 391.

3. *Миллер В.Ф.* Очерки... – ТТ. I – III; *Плисецкий М.М.* Историзм русских былин. – М., 1962; *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963. – С. 39 и след.; *Азбелев С.Н.* Указ. соч; *Его же:* Устная история в памятниках Новгорода и Новгородской земли. – СПб., 2007.

4. Відмітимо деякі спроби: *Петров Н.И.* Историко-географическая основа былин о победе Ильи Муромца над Соловьём Разбойником // Известия отделения русского языка и словесности Имп. АН. – Т. V, кн.2. - СПб., 1900; *Миллер В.Ф.* Очерки... – Т. III. – С. 87 – 90; *Рыбаков Б.А.* Указ. соч. – С. 72 – 74; *Хведченя С.* Илья Муромец. Святой богатырь. – К., 2005. – С. 202 – 206.

5. *Миллер В.Ф.* Очерки... – Т. I. – С. 391 – 401; Т. III. – С. 112 - 114; див. також: *Миллер В.Ф.* Народный эпос и история. – М., 2005. – С. 190 – 197.

6. В різних записах легенди назва «невидомого града» виступає як *Кидош, Китеш, Кидаш* і под.: *Комарович В.Л.* Китежская легенда. Опыт изучения местных легенд. – М., 1936. – С. 110 – 112.

7. Зокрема: *Протп В.А.* Русский героический эпос. - М., 1958. – С. 50 – 56.

8. *Потебня А.* Этимологические заметки: Соловей-разбойник на дубах // Живая старина. – 1891. – Вып. III. – С. 124 – 127.

9. *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий. – Т. II. Ч. 2. – СПб., 1899. - Ст. 1486 – 1487.

10. *Комарович В.Л.* Китежская легенда... – С. 165 – 167.

11. *Шекун А.В. Веремейчик Е.М.* Селища IX – XIV вв. в междуречье низовой Десны и Днепра / Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С. 93 – 101. *Шекун А.В.* Давньоруські курганні могильники в окрузі Любеча / Любецький з'їзд князів в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 166.

12. *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 216 (і вище).

13. *Яблоновский А.* Левобережная Украина в XV – XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. – 1896. - № 6. – С. 372.

14. Печорские былины. Записал Н. Ончуков. – СПб., 1904. – С. 332 (№ 84).
 15. Русские былины старой и новой записи. – М., 1894. – Отд. II. - № 14.
 16. *Шекун А.В., Веремейчик Е.М.* Указ. соч. – С. 94 – 100.
 17. *Баскаков Н.А.* Русские фамилии тюркского происхождения / Тюркизмы в восточнославянских языках. – М., 1974. – С. 262 – 263.
 18. Традиційно *бекет* виводять з франц. *ricquet*, однак слід зважити, що цей термін відмічений насамперед у козаків (*Баскаков Н.А.* Там же), для яких є характерним використання тюркської військової термінології.
 19. *Фомин А.В.* Топография кладов куфических монет X в. в междуречье Днепра и Десны / Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С.74 – 80; *Шекун А.В.* Древний сухопутный путь между Черниговом и Любечем / Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 70 – 74.
 20. *Коваленко В.П., Шекун А.В.* Летописный Листвен (к вопросу о локализации) // Советская археология. – 1984. - № 4. – С. 63 – 65.
 21. *Каллаш В.В.* К вопросу о прозвании Ильи Муромца // Этнографическое обозрение. – 1889. – №. 3. – С. 204 – 205; 1890. – №. 2. – С. 248 – 252; *Миллер В.Ф.* Очерки... – Т. III. – С. 86 – 90. Див. також: *Конча С.В.* Муромець або Моровлин? // Історико-географічні дослідження в Україні. - Число 11 (в друку).
 22. *Коваленко В.П., Шекун А.В.* Вказ. праця. - С. 63.
 23. *Яблоновский А.У.* Указ. соч. // Киев. стар. – 1896. - № 4. – С. 93; № 5. – С. 252.
 24. В одній з печорських билин згадується *речка Муравленка*, що протікає десь неподалік рідного села Іллі: СРФБ, I. - № 51 (с. 319).
 25. Щодо можливої хронологічної прив'язки створення перших сказань про Іллю Муромця див.: *Конча С.В.* Билини і археологія (поховальний обряд X ст.) // Магістеріум. – Вип.27: Археологічні студії. – К., 2007. – С. 84 – 89.

Дякую Олені Веремейчик за допомогу у підборі матеріалів до цієї статті.

Ігор Ситий

З ПРАКТИКИ СОТНИЦЬКОГО УРЯДУ

Печатка Семена
Троцини-Носа,
колезького секретаря,
1809 р.

Історія України XVII – XVIII ст. уже кілька століть відноситься до пріоритетних напрямків у дослідженнях вітчизняних істориків. Проте чимало питань ще чекають свого вичерпного висвітлення. Темою нашої публікації є практика призначення на посаду сотника. Зазвичай козаки самі обирали свого керманича, а полковник або гетьман затверджував цей вибір своїм універсалом. Але вже з кінця XVII ст. ситуація почала змінюватися у протилежний бік. Генеральна і полкова старшина сама вирішувала, кому бути на посаді сотника тієї або іншої сотні, а рядові козаки вимушені були визнавати це рішення. Окрім того, до цього активно втручалася російська влада, яка напряду почала призначати на ці посади бажаних для себе осіб. Проте названі практики не вичерпували все різноманіття засобів, завдяки яким претендент міг зайняти уряд сотника. Дуже важливу роль у цьому питанні відігравали родинні зв'язки. Простежимо це на прикладі родин Троцин та Масел, які обіймали уряди сотників у Срібнянській та Варвинській сотнях¹.

ТРОЦИНИ²

Троцина Трохим Васильович – сотник Срібнянської сотні (квітень 1682 р. – 24.05.1705 р.)³. Дещо відмінну і точнішу інформацію про нього наводить В. Модзалевський: Троцина (Троць) Трохим Васильович – сотник Срібнянської

Печатка Якова Величка, прилуцького полкового осавула, 1755 р.

сотні (травень 1682 р., січень 1688 р., березень 1691 р., квітень 1696 р., по травень 1707 р., помер до 21.10.1718 р.)⁴. За О. Лазаревським, Трохим займав уряд сотника з 1688 р. і до 1707 р., коли став прилуцьким полковим суддею. Залишив уряд по старості. Дії І. Мазепи не підтримав, але був у цьому звинувачений і помер по дорозі до Санкт-Петербурга⁵. Оновлені дані знаходимо у дослідженні С.Павленка: Троцина Трохим Васильович – прилуцький полковий суддя 1707 р., до цього майже 20 років сотникував у Срібному, 1708 р. наказний прилуцький полковник. Підписав чолобитну від прилучан про вірність царю (після спалення Батурина). По завданню гетьмана їздив до запорожців з посланням. У листі від 29.02.1709 р. з

Сорочинців Г.Волконський повідомляв про арешт судді. Певно, був страчений у Лебедині як мазепинець⁶.

Троцина Андрій Трохимович – сотник Срібнянської сотні (24.05.1707 р.-13.01.1732 р.)⁷.

Троцина Антон Трохимович – сотник Срібнянської сотні з 1707 р.(універсал від 24.05.1707 р. прилуцького полковника Дмитра Горленка) на місці батька, звільнений 13.01.1739 р., помер 6.05.1749 р.)⁸.

Троцина Антон – сотник Срібнянської сотні (згод. 18.08.1726 р.)⁹.

Троцина Михайло Антонович – сотник Срібнянської сотні (13.01.1732 р. -1.12.1755 р.)¹⁰.

Троцина Микола Антонович – сотник Срібнянської сотні (згод. 30.03.1739 р.¹¹, 15.12.1740 р.¹², 15.03.1743 р.)¹³.

Троцина Микола Антонович¹⁴ – сотник Срібнянської сотні з 13.01.1739 р. на місці батька, 1.12.1755 р. звільнений за станом здоров'я, помер до 17.03.1774 р.¹⁵.

Троцина Фаддей Миколайович – сотник 2 Варвинської сотні (1770-1773 рр.)¹⁶.

Печатка Якіма Троцини, корнета, 1782 р.

МАСЛА

Масло Йосип – отаман Срібнянської сотні (1740 -10.1755 рр.)¹⁷.

Масло Йосип – сотник Срібнянської сотні (1.12.1755 – 1772 рр.)¹⁸.

Масло Йосип – сотник (без уряду), за земського підсудка Іваницького повіту (згод. 7.12.1776 р., 16.12.1776 р., 15.03.1777 р., 17.05.1777 р., 19.09.1777 р.)¹⁹.

Масло Йосип – підсудок земський (прирівнювався до бунчукового товариша) Іваницького повіту (згод. 23.04.1779 р., 10.09.1779 р., 28.11.1779 р., 10.12.1779 р., 6.05.1780 р., 29.01.1781 р.)²⁰.

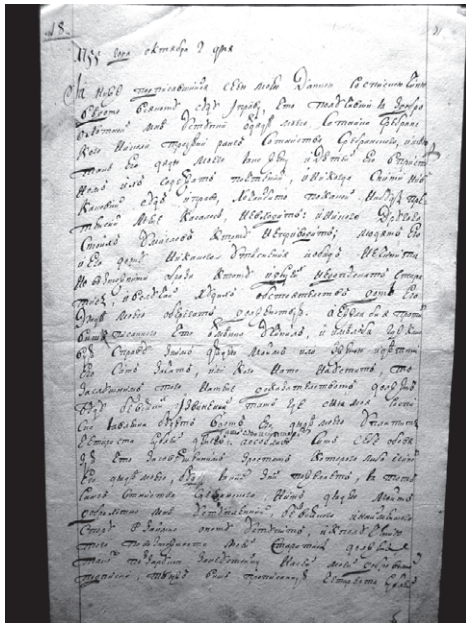
Печатка Якова Трифановського, військового товариша, 1755 р.

Масло Трохим – осавул Срібнянської сотні (10.1754 р.)²¹.

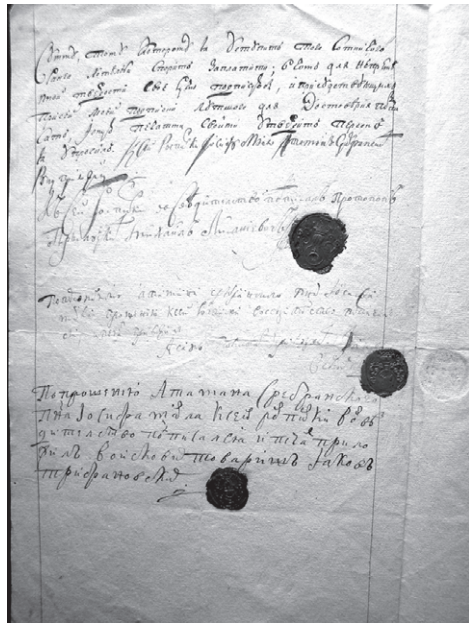
Масло Трохим – отаман Срібнянської сотні (03.1759-1767 рр.)²².

Масло Андрій – отаман Журавської сотні (16.11.1766-1782 рр.)²³.

Як бачимо, названим родинам удалося утримувати за собою уряд срібнянського сотника протягом 1682 – 1772 рр. Проте у 1750-х рр. для них склалися несприятливі обставини. У 1752 р. Срібне було передано сестрі К.Розумовського Агафії та її чоловіку²⁴. Це спричинило конфлікт між М.Троциною, який звик розпоряджатися у містечку, як у власній

Розписка Йосипа Масла Миколаю Троціні

Розписка Йосипа Масла Миколаю Троціні, 2 стор.

вотчині, та новими власниками²⁵. Вагові категорії у цьому протистоянні були різні, і тому Микола Троцина був вимушений шукати якийсь вихід. Передати уряд синам він не міг. Усі три сини були неповнолітніми²⁶. Тому виникла ідея передати уряд своєму племіннику Йосипу Маслу. 2 жовтня 1755 р. була укладена угода між дядьком та племінником під назвою “Росписка”. Й.Масло прийняв уряд срібнянського сотника від дядька з певними умовами. Він зобов’язувався поважати дядька та його рідних, не зазіхати на його власність, повернути уряд синам Троцини, коли останні досягнуть повноліття. Угода родичів через 2 місяці була підтверджена офіційною владою, коли М.Троцина був звільнений з посади, мовляв, за станом здоров’я. З тексту документа видно, що Микола Троцина не дуже довіряв племіннику, про що свідчить зазначений розмір штрафу за порушення угоди – 400 рублів. Життя підтвердило побоювання сотника. Фаддей Троцина зміг ненадовго зачепитися лише за уряд сотника 2-ої Варвинської сотні, Яким Троцина служив у армійських полках, а Григорій Троцина помер раніше батька²⁷. Ймовірно, що і Йосип Масло чимось не сподобався А.Розумовській. У 1773 р. срібнянським сотником став Олександр Часник²⁸.

У додатку ми подаємо повний текст розписки із збереженням усіх мовних та стилістичних особливостей, описи та зображення печаток Срібного, Троцини, Й.Масла та деяких інших осіб.

ДОДАТОК

Розписка срібнянського отамана Й. Масла про те, що він отримав уряд срібнянського сотника від свого дядька Миколи Троцини

Росписка²⁹

“№ 8”

1755 года октября 2 дня

Я ниже подписавшийся сеєю моею данною роспискою чиню вѣдомо всякому

Печатка Івана Троцини, штабс-ротмістра, 1809 р.

суду і праву, что получивши я з доброохотной мнѣ уступки от дядѣ моего сотника сребранского Николи Троцѣни рангъ сотництва сребранского, имѣю такъ его дядю моего яко жену и дѣтей его в пристойномъ ихъ содержать почтении, и никогда с ними ни в каковой судъ и право, хочайбыто по какой нибудь претенсии мене касалось, не входить: и никого другого с моихъ умисловъ к тому не приводить; людям его и его дому никакого утѣснения и обидь не чинити но возможными образи к тому и других не допускати старатися, и в случай худих обстоятельствъ домъ его дядѣ моего оберегать долженствую, а ежели би я против вишь писаного что от мѣнно учиниль, и имѣлби где каковую справу з нимъ дядею моимъ или з женою и дѣтми его самъ зачатъ, или кого на то наустить, то за слушнимъ того на мене доказательствомъ долженъ буду без всякихъ извинений тамъ где сия моя росписка явленна будетъ в домъ его дядѣ моего уплатить четириста рублей денегъ³⁰, а особливо симъ себе обовязую что за совершеннымъ зростомъ которого либо с синов его дядѣ моего, буди який з нихъ пожелаетъ, я тотъ рангъ сотництва сребранского нимъ дядею моимъ доброхотно мнѣ уступлений, без всякого и наименшого спору взаимно оному уступить, и к получению того по возможности моей старатись долженъ, такожъ под зарукою за неустойку на сей моей добровольной подписки, туюжъ вишь прописанную четириста рублей сумму, тому которому я уступить того сотничого ранга хотѣлби спорить заплатити; в чомъ для непремѣнной твердости своеручно подписусь, и присутствующихъ при сей моей подписки лутшого для достовѣрия подписать, і оную печатми своими утвердить персонъ я упросиль. К сей росписки Иосиф Масло атаманъ сребранский руку приложилъ.

Печатка Єлисея Акимовича Троцини на веновному записі від 8.08.1842 р.

Къ сей росписки во свѣдѣтельство подписалъ протопопъ прылуцкий Михаиль Лисаніевичъ. М.П.³¹

Печатка Йосипа Масла, сотника, іваницького земського підсудка

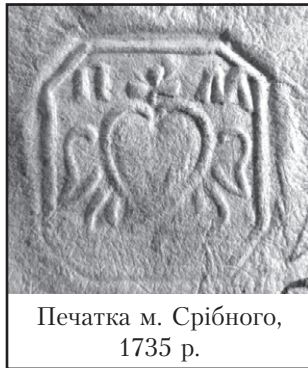
По персональному атамана сребранского пна Иосифа Масла прошенію к сей росписки во свѣдѣтельство подписался, и печат приложилъ асаулъ полковий прилуцкий Яковъ Величко. М.П.³²

По прошенію атамана сребранского пна Йосифа Масла к сей росписки во свѣдѣтельство подписался и печат приложилъ войсковий товаришь Яковъ Трифановский³³. М.П.³⁴

Печатки Срібного³⁵

1. Паперово-воскова, восьмикутна, 18x17 мм, віск натурального забарвлення (світло-коричневий). Зображення: серце, що увінчане хрестом у сайві, обабіч стилізований рослинний орнамент та абрєвіатура “ П М С ”. Виявлена на документі під такою назвою: “Випись з книгъ ннѣшнихъ мѣскихъ срѣбранскихъ” від 19.06.1735 р. на продаж двору з городом срібнянським жителем Троцком Василенком за 100 золотих Ганні Корнієвій, срібнянський жительці (двір стояв поміж дворів знатного бунчукового товариша Михайла Скоропадського та козачого двору Срібнянської сотні) з таким приписом: “Казалисмо в книги ннѣшніє мѣскіє срѣбранскіє вписати и сей купчий лист при подписѣ іншихъ именъ и при печати мѣской срѣбранской сторонѣ потребуючой до рукъ видаты”. Справу розглядав уряд: Іван Василенко, отаман городовий і наказний сотник, Ярема Майборода, вїйт, Іван Юрченко, бурмістр, писар Срібнянської сотні Даміян

Язловієцький³⁶. На арк. 17 зв. є помітка від 6.08.1742 р. про зняття копії з цього документа слідчою комісією про скупівлю земель вільних посполитих, яку зробив писар комісії Михайло Карповський³⁷. Слід відбитку цієї печатки, але вже на зеленому воску, міститься на купчій від 16.06.1708 р. на продаж срібнянському сотнику Антону Троціні Панком, Харком та Грицихою Пучечками ниви “на Галцѣ, на яру прозиваемое Савустяновщина (...) за тринадцят золотих из шостаком”, з таким приписом: “И сюю купчую з уряду сръбранского **при звиклой печати мѣсцкой сръбранской** ему пну сотникови для спокойнѣйшого тимъ нивямъ владѣння видаемъ року мсця и дня вишписанного. Сію купчую писаль Яков Бялостоцкий, писар городовий сръбранский”³⁸. Справу розглядали війт Захарко Бездетка, бурмістр Юхим Луценко, срібнянський житель Дацко Шепеленко, товариш “Васковского” куреня Василь Глущенко.

Печатка м. Срібного,
1735 р.

2. На червоному сургучі, восьмикутна, 18x17 мм. Зображення тогожне № 1. Купчий запис від 15.12.1740 р. на продаж дворика з хатою у Загайках посполитого жителя срібнянського загайківського Леска Панченка срібнянському сотнику Миколі Троціні за 7 золотих з таким приписом: “Приговорили (...) пну сотнику сей купчий записъ з **ратуша Сръбранского** за подписомъ имен нашихъ и оного продавца при **печати ратушной**

видат”. Справу розглядав уряд: отаман Йосиф Масло, наказний отаман Ємеліан Лисенко, сотенний осавул Леонтій Юрченко, війт Корній Якимов, бурмістр Іван Соляник. Останні три неписьменні. За них росписався сотенний срібнянської канцелярії канцелярист Петро Сохацький³⁹.

Приписка: “1742 году августа 7 сия оригинальная купчая крепость в следственной о **скуплѣ свободнихъ посполитихъ людейъ дворовъ, грунтовъ и протчихъ угодий** коммѣсиі біла свидетелствована свидетелствую следственной коммѣсиі писарь Михайло Карповский”⁴⁰.

Відбитки цієї печатки на червоному сургучі містяться:

- на купчій від 15.12.1740 р. на продаж срібнянською посполитою жителькою загайківською Наумихою Скиданенковою хати з двориком у Загайках срібнянському сотнику Миколі Троціні за 7 кіп, з таким приписом: “Мы теди предупомянутие урядники вислухавши обоихъ сторонъ добровольное сознате согласно приговорили вышшеспецѣфѣкованному пну сотнику сей купчий записъ з ратуша сръбранского за подписомъ именъ нашихъ и оной продавца при **печати ратушной** видат року и дня вишписаннихъ.” Склад уряду та приписка автентичні вищенаведеним⁴¹;

Печатка м. Срібного, 1740 р.

- на купчій від 30.03.1739 р. на продаж колишнім загайківським жителем Троцком Котом та його дружиною Варкою хати з двориком у Загайках срібнянському сотнику Миколі Антоновичу Троціні за 4 рублі, з таким приписом: “Видалисьмо сие купчое писмо з ратуша мѣского сръбранского при подписаніи шимени его Кота на той нимъ сознанный продажъ, за подписомъ же именъ нашихъ **с притисненіемъ мѣской сръбранской печати** року и дня вишшевираженнихъ. К сему купчому писму вомѣсто вишписанного Троцка Кота жителя сръбранского неграмотного по его прошенію козакъ сребранский Иванъ Савинъ подписался. К сему купчому писму подписалися атаманъ городовій Іеремѣй Феодоровичъ, асаулъ Леонтій Юрченко, хоружій Андрѣй Кондратенко, войтъ мѣский Леонтій Римаръ и бурмістръ Иванъ Юрченко сръбранскіе, вмѣсто же ихъ неграмотнихъ по ихъ требованію писар сотенній сръбранскій Даміанъ Язловієцькій руку приложилъ”⁴²;

Печатка Михайла Лисанієвича, прилуцького протопопа, 1755 р.

- на купчій від 15.03.1743 р. на продаж козачкою і сріблянською жителькою Феодорою Левчійкою “луку, яровъ три и при ней поля пахатного дній на два, да заготовленной на той луки сѣна ннѣ в стожку копень в двадцяти стоячого над Тростянцемъ в прозиваемомъ урочищѣ Бабачисѣ” пані Феодорі Антоновні Троциновні Яроновській за 11 рублів, з таким приписом: “Мы же вышшеписанніе урядники вислухавши ея Левчѣйки добровольное сознатте и узнавши продажу ея, а пней Феодори Яроновской куплю за слушніе видалимо сию з сотеной сребранской канцелярії по прошенію ея Левчѣйки потребуемой сторонѣ сие купчое писмо за подписомъ рукъ сотничой и сотенной старшины при печати мѣской сребранской року и дня вышшеписаннихъ. Сотникъ сребранский

Николай Троцина, атаманъ сребранский Іосифъ Масло, асауль сотенній Леонтіій Юрченко, хоружій сотенній Петро Ювченко, а вмѣсто асаули и хоружого неграмотнихъ подписалъ писар сотенній сребранскій Петръ Сохацкій.

К сему купчому писму козачка срѣбранская Феодора Левчѣйка подписалася, а вмѣсто ея неграмотной по ея прошенію Трофимъ Данчичъ фактор срѣбранскій руку приложилъ”⁴³.

Печатки Троцин

1. Троцина Іван, штабс-ротмістр. На червоному сургучі, овальна, 18x16 мм. Зображення: овал, вкритий ромбоподібним штрихуванням, над овалом – шолом під короною, обабіч стилізований рослинний намет. “Купчая крепость” від 2.07.1809 р. на продаж колезькому асесору Єлисею Якимовичу Троцині сінокосу і ріллі біля с. Волошиновки⁴⁴.

2. Троцина-Нос(...) Семен, колезький секретар. На червоному сургучі, овальна, 18x16 мм. Зображення: на тлі мантиї (?) овал, вкритий ромбоподібним штрихуванням, над овалом – шолом під короною⁴⁵. Такою ж печаткою скористався колезький секретар Костянтин Авраменко⁴⁶.

3. Троцина Єлисей Якимович, поміщик Прилуцького повіту, колезький асесор і кавалер. На червоному сургучі, овальна, 30x28 мм. Зображення: у фігурному щиті голова бика, над щитом – п'ятизубцева корона, з якої виходить рука в обладунку, що озброєна шаблею, обабіч літери – “Е”, “Т” (“Емельян Троцина”), навколо щита арматура, до щита підвішені медаль із зображенням всевидючого ока та володимирський хрест. Віновий запис від 8.08.1842 р.⁴⁷.

4. Троцина Яким, корнет. На червоному сургучі, овальна, 23x20 мм. Зображення: в щиті – стріла, вістрям угору, обабіч – дві шестипроменеві зірки, під стрілою – півмісяць; над щитом – корона, увінчана 5 пір'їнами, які простромлені стрілою; обабіч щита – стилізований рослинний орнамент. «Увѣрителное обязательство» від 14.11.1782 р.⁴⁸

5. Троцина Дмитро, військовий канцелярист. На червоному сургучі, кругла, Ø 14 мм. Зображення: чоловіча голова. «Мировая зделка» від 22.06.1771 р.⁴⁹

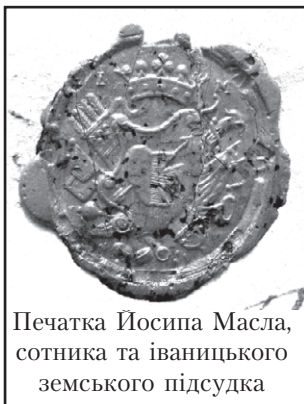
Печатка Йосипа Масла, іваницького земського підсудка

Печатки Й.Масла

1-й варіант. Як сотника, підсудка земського Іваницького повіту. На червоному сургучі, овальна, 24x22 мм. 54 відбитки. Зображення: у червоному картуші – півсерця і півхреста (блакитний), що накладені на стрілу (вістрям угору), навколо

картуша – арматура, над картушем – корона, обабіч – літери “Г”, “М”. “Раздѣлочная опись” від 06.05.1780 р.⁵⁰, записи купчих від 07.12.1776 р.⁵¹, 16.12.1776 р.⁵², 15.03.1777 р.⁵³, 17.05. 1777 р.⁵⁴, 19.09.1777 р.⁵⁵, 23.04.1779 р.⁵⁶, 10.09.1779 р.⁵⁷, 28.11.1779 р.⁵⁸

2-й варіант. Як підсудка земського Іваницького повіту. На червоному сургучі, овальна, 19x16 мм. 1 відбиток. Зображення: у щиті – ламаний пояс, увінчаний хрестом, над щитом – коронований шолом, що увінчаний ламаним поясом з хрестом, навколо щита – стилізований рослинний орнамент. “Выпис” від 29.01.1781 р.⁵⁹

Печатка Йосипа Масла,
сотника та іваницького
земського підсудка

Примітки, джерела та література:

1. Розпис урядовців зроблений за друкowanими генеалогічними розвідками, окремим рядком винесені дані, які були розшукані в архівній збірці Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського (далі – ЧІМ).

2. Походять від якогось Василя, який мешкав у Перевалочній Прилуцького полку, де мав млин // Модзалевский В. Малороссийский родословник /Упорядкування В.Томазов. – К.: Ін-т історії НАН України, 1998. – Т.V. – Вип. 2. – С. 19.

3. Кривошея В. Українська козацька старшина. – К.: СтилоС, 2005. – С. 136.

4. Модзалевский В. Малороссийский родословник /Упорядкування В.Томазов. – К.: Ін-т історії НАН України, 1998. – Т.V. – Вип. 2. – С. 19.

5. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Том третий. Полк Прилуцкий. – К., 1902. – С.321-322.

6. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та приборчники. – К.: Видавничий дім «КМ академія», 2004. – С. 244-245.

7. Кривошея В. Указ праця. – С. 136. Помилково називає Антона Андрієм. З Антона прізвисько батька стало прізвищем. До сотництва Антон був співаком у царівни Софії Олексіївни (сама завдяки їй Трохим став срібнянським сотником), канцеляристом Генеральної військової канцелярії. Д. Апостол використовував Антона для нагляду за прилуцьким полковником Гнатом Галаганом. Був двічі одружений. Наслідком другого шлюбу була сварка з сином від першого шлюбу Миколою за спадок // Лазаревский А. Указ. праця. – С. 322.

8. Модзалевский В. Малороссийский родословник /Упорядкування В.Томазов. – К.: Ін-т історії НАН України, 1998. – Т.V. – Вип. 2. – С. 19. Лазаревський А. Троцины (к истории малорусского шляхетства) // Киевская старина. – 1893. – Т. 43. – № 11. – С.321-324. Зазначено, що Антон помер у 1746 р.

9. “Уступная крепость” від 13.05.1721 р., про розмежування земель між селом Перепис та слободою Веселювка Городнянської сотні // ЧІМ. – Інв. № Ал 501/10/74. Серед урядовців, що склосили документ своїми підписами 18.08.1726 р., згадуються срібнянський сотник Антон Троцина, бунчуковий товариш Василь Полоницький, військовий канцелярист Самійло Холодович. Під документом, нижче підпису сотника стоїть дата “1727”. Можливо, він поставив свій підпис пізніше. А.Троцина згадується і в децю пізнішому документі. Це копія грамоти Петра II від 22.09.1727 р., де він дякує за «благодарственную челобитную», надіслану йому від України через бунчукового товариша Семена Лизогуба, стародубського полкового сотника Семена Галецького, срібнянського сотника Антона Троцину, підтверджує скасування «новоположенных зборов» та відновлення гетьманства, повідомляє про відрядження в Україну таємного радника Федора Наумова та про нагородження імператорським «жалованем» С.Лизогуба та його товаришів.

«У подлинной монаршой грамотѣ подпись, канцлер граф Головкин» // ЧІМ. – Інв. № Ал 14. – Арк. 15^а. У першій чверті XVIII ст. Антон Троцина разом з журавльним сотником Михайлом Ягельницьким переклав на українську мову привілей від 1516 р. на Магдебурзьке право Києву від короля Сигізмунда I // Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Миська влада і самоврядування. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С. 57.

10. Кривошея В. Указ. праця. – С. 136. Помилково називає Миколу Михайлом.

11. “Купчое письмо” від 30.03.1739 р. // ЧІМ. – Інв. № Ал 1220/7, арк. 15-16.

12. “Купчий запис” від 15.12.1740 р. // ЧІМ. – Інв. № Ал 1220/6, арк. 13-14. “Купчий запис” від 15.12.1740 р // ЧІМ. – Інв. № Ал 1220/10, арк. 21-22.

13. “Купчое письмо” від 15.03.1743 р., про продаж срібнянською жителькою Феодорою Левчихою луки та ниви за 11 рублів пані Феодорі Антонівні Троциновні-Яроновській (ймовірно, що остання – це донька Антона Трохимовича Троцини. Народилася бл. 1695 р., у 1745 р. жила з батьком у Срібному // Модзалевский В. Малороссийский родословник /Упорядкування

В.Томазов. – К.: Ін-т історії НАН України, 1998. . – Т.V. – Вип. 2. – С. 20. Називає її Феодосією) // ЧИМ. – Інв. № Ал 1220/9, арк. 19-20.

14. Микола Трощина та Йосип Масло відзначилися своїм жорстоким ставленням до мешканців Срібнянської сотні // Лазаревский А. Указ праця. – С.320-321.

15. Модзалевский В. Малороссийский родословник /Упорядкування В.Томазов. – К.: Ін-т історії НАН України, 1998. – Т.V. – Вип.2. – С. 20.

16. Кривошея В. Указ. праця. – С. 130. Модзалевский В. Малороссийский родословник / Упорядкування В.Томазов. – К.: Ін-т історії НАН України, 1998. – Т.V. – Вип.2. – С. 20.

17. Кривошея В. Указ. праця. – С. 136.

18. Кривошея В. Указ. праця. – С. 136.

19. Посилання на джерела дивися у Додатку в описах печаток Й.Масла.

20. Там само.

21. Кривошея В. Указ. праця. – С. 136.

22. Кривошея В. Указ. праця. – С. 136.

23. Кривошея В. Указ. праця. – С. 131.

24. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К.: Українська радянська енциклопедія, 1990. – С. 774.

25. Лазаревский А. Указ. праця. – С. 330.

26. Там само.

27. Там само.

28. Лазаревский А. Указ праця. – С. 321.

29. На 2-х арк. паперу з філігранями “Р Ф”, “6 Р”, віньєтка. Текст на сторінках 1-2, зроблений коричневим чорнилом. Особливості письма: літера *y* подана у формі церковнослов'янської літери *ук*, літера *я* – у формі церковнослов'янської літери *я* // ЧИМ. – Інв. № Ал 1220/2, арк. 5-6. Документ надійшов у 1953 р. з Прилуцького краєзнавчого музею, інвентарний № 643.

30. Над рядком зроблена дописка: “ + и тот свои иск ...тер...”.

31. Печатка відбита на червоному сургучі. Овальної форми, 27х24 мм. Зображення: у круглому щиті увінчаний хрестом півмісяць рогами вниз, під ним – п'ятипроменева зірка. Обабіч щита літери “П”, “П”, під щитом декоративний орнамент. Над щитом – шолом під п'ятизубцевою короною, з якої виходить рука, озброєна мечем. Обабіч корони – літери “М”, “Л” (“Михаиль Лисанієвич Протопоп Прылуцкий”). Намет у вигляді стилізованого рослинного орнаменту. Окрім цього Лисанієвича, відомий ще виходець з Польщі Гнат Лисанієвич. У 1706-1709 рр. він був прилуцьким полковним писарем, а потім став прилуцьким протопопом // Лазаревский А. Указ. праця. – С. 63, 139.

32. Печатка відбита на червоному сургучі. Овальної форми, 22х20 мм. Зображення: в овалному щиті серце, простролене зліва направо шаблею, вістрям униз, справа наліво – стрілою, вістрям униз, під ним – ромбоподібна штриховка. Над щитом – шолом під п'ятизубцевою короною. Обабіч корони – літери “Г”, “В” (“Яковь Величко”). Намет у вигляді стилізованого рослинного орнаменту. Яків Степанович Величко займав уряд полкового осавула у 1742 – 1764 рр. // Кривошея В. Указ. праця. – С. 127. Відомий також і Величко Влас, отаман Іваницької сотні (1738) // Кривошея В. Указ. праця. – С. 132.

33. Відомий срібнянський намісник та прилуцький протопоп Михайло Трифановський. Він був одружений з Агафією Шкуратовною, онучкою (?) прилуцького полковника Івана Шкурата, який був убитий під Берестечком у 1651 р. // Лазаревский А. Указ. праця. – С. 5, 344.

34. Печатка відбита на червоному сургучі. Овальної форми, 20х17 мм. Зображення: у щиті складної форми хрест на півмісяці в оточенні 4 шестипроменевих зірок. Над щитом – шолом під п'ятизубцевою короною. Обабіч корони – літери “М”, “Я”, під щитом – “Т” (“М... Я... Трифановський”). Намет у вигляді стилізованого рослинного орнаменту. Щодо цієї печатки варто відмітити 2 моменти. Перед нами приклад практики “*caentia sigilli*” – печаткою батька (або старшого) користуються діти (або молодші) або печаткою одного родича користується інший родич. Головне зображення майже збігається із зображенням на печатці Прилуцького полкового суду. Єдина відмінність – кількість зірок. На судовій їх 5. Подібну схожість бачимо і на печатці поміщика Прилуцького повіту, колезького асесора і кавалера Єлисея Якимовича Трощини. Головне зображення на печатці – голова бика – майже збігається з миським гербом Прилук. Не вистачає лише шаблі, яка простролює голову бика. Складається враження, що на Прилуччині частина козацької старшини позичала символіку офіційних установ для особистих гербів і печаток. Проте не виключаємо, що це поверхова, випадкова схожість.

35. Відоме з 1174 р. У кінці XV ст. разом з Прилуками, Іваницею, Переволочною було зруйноване Менглі-Гересем. Відновлене у 20-х – 30-х рр. XVII ст. Яремою Вишневецьким, бо ще у 1590 р. землі у басейні Удаю були передані королем Сигізмундом III О. Вишневецькому, які до цього були “уходами” остерських козаків та канівських міщан // Лазаревский А. Указ. праця. – С. VIII, 1 – 4. У 1633 р. вже називається містом // Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К.: Темпора, 2006. – С. 130. У 1640 р. виникло Срібнянське братство для протистояння релігійним утискам. 1648 – 1781 рр. Срібне – центр сотні Прилуцького полку // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К.: Українська радянська енциклопедія,

1990. – С. 774. Срібнянська сотня займала землі по берегах середнього Лисогору, його притоків Галці, Березовиці, Тростяниці та притоку Удаю – Утці. У 1763 р. склад сотні був змінений – кілька сіл були передані до Другої Варвинської сотні // Лазаревский А. Указ. праця. – С. 320.

36. Є відомості про військового товариша Вязловецького // Лазаревский А. Указ. праця. – С. 326. Чи не одна і та це особа?

37. ЧИМ. – Інв. № Ал 1220/8, арк. 17-18: на 17-му. Комісія була наслідком указу 1742 р., який забороняв купівлю дворів посполитих. У 1780-х рр. М.Карповський був уже возним // Лазаревский А. Указ. праця. – С. 248.

38. ЧИМ. – Інв. № Ал 1220/5, арк.11-12: на 11-му.

39. Ймовірно, що він походив з монастирищенських Сохацьких, які дали кількох сотників та священників // Лазаревский А. Указ праця. – С. 199.

40. ЧИМ. – Інв. № Ал 1220/10, арк.21-22: на 21-му.

41. ЧИМ. – Інв. № Ал 1220/6, арк.13-14: на 13-му.

42. ЧИМ. – Інв. № Ал 1220/7, арк. 15-16: на 15 – му.

43. ЧИМ. – Інв. № Ал 1220/9, арк. 19-20: на 19 – му. У документі згадується дейманівський козак Василь Масло. Отже, чи походив і Йосип Масло з Дейманівки?

44. ЧИМ. – Інв. № Ал 1220/19, арк. 38-39: на 39 – му.

45. Там само.

46. Там само.

47. ЧИМ. – Інв. № Ал 1220/76. – Арк. 153.

48. ЧИМ. – Інв. № Ал 506/5/8. – Арк. 2.

49. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/3. – Арк. 15 зв.

50. ЧИМ. – Інв. № Ал 506 / 7 / 7, арк. 33 зв., 42 зв., 43 зв. (“добровольная росписка”), 56.

51. ЧИМ. – Інв. № Ал 515 / 4 / 15-17, 19, 21, 23, 25-26.

52. ЧИМ. – Інв. № Ал 515 / 4 / 27, 28.

53. ЧИМ. – Інв. № Ал 515 / 4 / 36-38.

54. ЧИМ. – Інв. № Ал 515 / 4 / 39-51.

55. ЧИМ. – Інв. № Ал 515 / 4 / 53.

56. ЧИМ. – Інв. № Ал 515 / 4 / 56-58.

57. ЧИМ. – Інв. № Ал 515 / 4 / 62.

58. ЧИМ. – Інв. № Ал 515 / 4 / 70, 72, 74, 76, 78, 80, 82, 84, 86, 88, 90, 92, 94, 96, 98, 100, 102, 104, 106, 108.

59. ЧИМ. – Інв. № Ал 515 / 4 / 111.

